

nr. 1309) kütüphanelerinde baş tarafı ek-sik birer nüshası, Adana İl Halk Kütüp-hanesi'nde de (nr. 1686) tam bir nüshası bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebü'd-Dem, *Edebü'l-kazâ* (nşr. Muhyî Hî-lâl es-Serhân), Bağdad 1984, neşreden giriş, I, 17-244; a.e. (nşr. M. Mustafa ez-Zühaylî), Di-maşk 1982, neşreden giriş, s. 17-45; a.mfl., *Kitâbü't-Târîhü'l-İslâmiyyi'l-muhtaşar* (dokto-ra tezi, 1984, haz. Cezîl Abdülcebâr el-Cömerd), University of St. Andrews, hazırlayanın girişi, s. 2-121; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb fi aḥbâri Benî Eyyûb* (nşr. Haseneyn Rebî), Kahire 1972-77, IV, 174, 270; V, 85-86, 252, 265-266, 323-324, 346; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, VI, 76; Zehe-bî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXIII, 125-126; Sübkî, *Tabakât*, VIII, 115-119; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iy-ye*, I, 546-547; İbn Hacer, *Tebşîrü'l-müntebih*, IV, 1460; Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbiḥ*, s. 50, 210, 306, 315; *Keşfü'z-zunûn*, I, 47, 276, 305; II, 1218, 1255, 1446, 1722, 2008; Brockelmann, *GAL*, I, 423-424; *Suppl.*, I, 588; Zirikî, *el-A'lâm*, I, 42; *Hediyetü'l-Şâriḥin*, I, 11; Kehmâle, *Mu'ce-mü'l-mü'ellifin*, I, 53; D. S. Richards, "The Cru-sade of Frederick II and the Hamah Succession-Extracts from the Chronicle of Ibn Abi al-Damm", *BEO*, XLV (1993), s. 183-200; F. Rosenthal, "Ibn Abi'l-Dam", *EJ*² (Fr.), III, 705; M. Âsaf Fikret, "İbn Ebi'd-Dem", *DMBİ*, II, 649-650.

SABRİ HİZMETLİ

İBN EBÜ'D-DİYÂF

(ابن أبي الضياف)

Ebü'l-Abbâs Ahmed
b. Ebi'd-Diyâf b. Ömer
(ö. 1874)

Tunuslu hukukçu,
tarihçi ve devlet adamı.

1217 (1802-1803) yılında Tunus'ta doğ-du. Ailesi Evlâd-ı Avn kabilesindedir. Ba-bası vezîr-i ekber Yûsuf Sâhibüttâba'nın kâtibiydi. İlk öğrenimini İbn Melûka Med-resesi'nde yapan İbn Ebü'd-Diyâf daha sonra Zeytûne Medresesi'ne devam etti. Tahsilini tamamladıktan sonra 1827'de Dîvân-ı İnşâ'da kâtip oldu. Vezîr-i ekber

İbn Ebü'd-Diyâf

Şâkir Sâhibüttâba'nın ve Vali Hüseyin Pa-şa'nın güvenini kazandı. Güvenilirliği ve Arapça inşâdaki kabiliyeti sayesinde sır kâtipliğine getirildi. Tunus'ta nizamî or-du kurma girişimi dolayısıyla Hüseyin Pa-şa tarafından 1830'da Başhamba Mus-tafa Pehlivan'la birlikte İstanbul'a gön-derildi. İstanbul'da beş ay kalan ve bu sı-rada Osmanlı yöneticileriyle çeşitli görüş-meler yapan İbn Ebü'd-Diyâf 1832'de Tu-nus'a döndü. Ahmed Paşa'nın valiliği za-manında (1837-1855) başkâtip tayin edil-di. Onun da güvenini kazanarak başdanış-manı oldu. Bu arada Dîvân-ı İnşâ'da bü-rokratik yazışmalarda şekil ve üslûp ba-kımından yenilikler yaptı. Onun zamanın-da yazışmalarda edebî bir üslûp kullanıl-maya ve Osmanlı Devleti'yle olan muha-berelerde Türkçe'nin yerine Arapça geç-meye başladı.

Tanzimat'ın İslâmiyet'e uygunluğunu ve Tunus'ta uygulama şartlarını görüş-mek üzere 1842'de bir heyetle tekrar İs-tanbul'a giden İbn Ebü'd-Diyâf, bu sıra-da Osmanlı hükümeti tarafından iftihar nişanı ile taltif edildi. Tunus'a dönünce önce alay emniyeti, sonra da kaymakam-lık rütbesine nâil oldu. 1846 Kasımında Vali Ahmed Paşa'nın Fransa'yı ziyaretinde özel kâtib olarak İbn Ebü'd-Diyâf da bu-lundu. Bu münasebetle Fransa ile ilgili gözlemlerini ayrıntılı olarak kaleme aldı ve daha sonra bunları tarihinde kullandı. 1849'da kendisine "emîrül-livâ" rütbesi verildi. 1857-1864 arası reformlar döneminde yenilikçi idareciler arasında yer al-dı. Ahdü'l-emânın hazırlıkları için kurulan komisyona üye oldu ve 10 Eylül 1857'de törenle ilân edilen ahdü'l-emânı biz-zat İbn Ebü'd-Diyâf kaleme aldı. Böylece Tanzimat prensiplerinin Tunus'ta uygu-lanması için önemli bir adım atıldı. Vali Mehmed Sâdık Paşa tarafından 1860'ta kendisine "emîrül-ümerâ ve vezîr-i ka-lem" rütbesi verilen İbn Ebü'd-Diyâf, 29 Ocak 1861'de ilân edilen ilk Tunus anaya-sasının (Kânûnü'd-devle) hazırlanmasında da görev aldı. Aynı yıl içinde yabancılarla Tunuslular arasındaki dağaların halli için kurulan komisyonun başkanlığına getiril-di. Ancak vezîr-i ekber Hazinekar Musta-fa Paşa ile anlaşmazlığa düşünce bir süre aktif görevden çekildi ve 1862-1872 yılları arasında *İthâfî ehlî'z-zamân* adlı ün-lü tarihini yazdı.

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Eylül 1869'da Milletlerarası Maliye Komisyonu baş-kanı ve Ocak 1870'te vezîr-i mübâşir ola-

rak tayininden sonra tekrar yıldızı parla-yan İbn Ebü'd-Diyâf, Vezir Ahmed Zerrûk Paşa'nın hesaplarını araştıran komisyona üye oldu ve ardından vezâret-i ekberin kanunî mevzuatla ilgili üçüncü kısmına müsteşâr-ı ewel tayin edildi. Burada on dokuz ay çalıştıktan sonra yaşlılığı dola-yısıyla Ocak 1872'de görevinden istifa et-ti ve 29 Eylül 1874 tarihinde öldü. Vezir Yûsuf Sâhibüttâba' Camii hazîresinde ba-basının yanına defnedildi. Dürüst, haysi-yetli, bilgili ve afif bir kişi olan İbn Ebü'd-Diyâf iyi bir münşî olduğu kadar aynı za-manda güçlü bir şair ve kâtipti. Kitapları ölümünden sonra ailesinden satın alınarak 1875'te kurulan el-Mektebetü's-Sâ-dikiyye'ye konulmuştur.

Eserleri. İbn Ebü'd-Diyâf, devlet adam-lığından ziyade *İthâfî ehlî'z-zamân bi-aḥbâri mülûki Tûnis ve 'ahdi'l-emân* adlı eserleriyle tanınır. Bir Kuzey Afrika ta-rihi ve özellikle Arap fethinden 1872 yılına kadar gelen bir Tunus tarihi olan eser mu-kaddime, sekiz bölüm ve bir hâtmeden oluşur. İki kısımdan meydana gelen mu-kaddimede önce hükümet şekillerinden bahseden müellif meşrutî ve meclise da-yalı idareyi savunur, daha sonra da Kuzey Afrika'da hüküm süren İslâm hânedanla-rından, Osmanlı Devleti'nden ve Hüseyinî

İbn Ebü'd-Diyâf'ın *el-Makâmâtü'l-beşeriyye fi'l-envârî'l-beşeriyye* adlı eserinin müellif hattı nüshasından bir sayfa (Tunus, el-Mektebetü'l-vatanîyye, nr. 4346)

İBN EBÜ'D-DÜNYÂ

(ابن أبي الدنيا)

Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed
b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî
(ö. 281/894)Çok sayıdaki eseriyle tanınan
muhaddis, mutasavvıf, eğitimci
ve Hanbelî fakihî.

208'de (823) Bağdat'ta doğdu. Dedelelerinden biri Ümeyyeoğulları'nın âzatlısı olduğu için Kureşî nisbesiyle de anılır. Kaynaklarda ailesi hakkında ve İbn Ebü'd-Dünyâ olarak tanınmasının sebebine dair bilgi yoktur. Erken yaşta Kur'an öğrendi. Muhaddis olan babasından başka Ali b. Ca'd, İbn Sa'd, Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî, Ahmed b. Menî', İbrâhim b. Saïd el-Cevherî, Bişr b. Vefid el-Kindî, Ebû Hayseme Zühayr b. Harb, İbn Sellâm el-Cümahî, Ebû Kılâbe er-Rekâşî gibi âlimlerden hadis dinledi; *Kütüb-i Sittet* müelliflerinin faydalandığı hocaların birçoğundan rivayette bulundu. Ahmed b. Hanbel'in talebesi oldu. Zühde dair eserleriyle tanınan Muhammed b. Hüseyin el-Bercülânî'den (Bürçülânî) on yıldan fazla bir süre istifade etti. Halef b. Hişâm'dan kıraat, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dan edebiyat, Mahmûd b. Hasan el-Verrâk'tan şiir, İbn Sa'd'dan tarih ve siyer konusunda faydalandı. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî onun hocalarının isimlerini ihtiva eden bir eser yazmıştır (*Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ*, XIII, 397). Kendisinden hocası Hâris b. Ebû Üsâme ile İbn Ebû Hâtim, Hüseyin b. Safvân el-Berzeî, Kâsım b. Asbağ, Ebû Bişr ed-Dülâbî, İbn Mâce ve İbn Huzeyme'nin de aralarında bulunduğu bir çok kişi hadis rivayet etti. Âlî isnadla hadislerini en son rivayet eden talebesinin Fahreddin b. el-Buhârî olduğu söylenmektedir. Hac yolculuğu dışında ilmî seyahatleri son derece sınırlı olan İbn Ebü'd-Dünyâ (a.g.e., XIII, 399) 14 Cemâziyevvel 281 (22 Temmuz 894) tarihinde vefat etti; Bağdat'ın güneyinde bulunan Şünîziyye Mezarlığı'na defnedildi. Kütübî vefat tarihi 282 (895) olarak zikretmiştir.

Aynı zamanda Hanbelî fakihî ve eğitimci olan İbn Ebü'd-Dünyâ, idarecilerle yakın ilgisi dolayısıyla Bağdat'ın önde gelen şahsiyetleri arasında yer aldı. İnsanları çok iyi tanıyan ve duruma göre konuşmasını bilen etkili bir hatipti. Halifelerin çocuklarının eğitimiyle meşgul oldu ve Abbâsî halifelerinden el-Mu'tazid-Billâh ile

oğlu Müktefi-Billâh onun tarafından eğitildi. Özellikle ahlâka dair eserlerinden Gazzâlî, tarihe dair eserlerinden Hatîb el-Bağdâdî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi pek çok âlim istifade etti.

İbnü'n-Nedîm'in zâhid ve mutasavvıf müellifler arasında zikrettiği İbn Ebü'd-Dünyâ, daha çok mânevî eğitim ve karakter terbiyesine yönelik eserler yazmış, zühd ve takvâ ile ilgili hadisleri derlemeye öncelik vermiştir. Bu temayülü sebebiyle olmalı ki tasavvufa dair eserleriyle meşhur Muhammed b. Hüseyin el-Bercülânî'den rivayette bulunmayı sika bir hadis hâfızı olan Affân b. Müslim'den rivayette bulunmaya tercih ettiği belirtilmiştir. Çok sayıda kitap yazmasında da onun bu yaklaşımının etkisi olmuş, eserlerinde dönemin rivayet geleneğini sürdürmekle birlikte sosyal eğitim yönünü öne çıkarmıştır.

Batılı araştırmacıların İbn Ebü'd-Dünyâ'nın bazı eserlerini neşretmelerinin en önemli sebebi, eserlerinde diğer peygamberlere ve geçmiş ümmetlere dair rivayetlere sıkça yer vermesidir. Ayrıca şarkiyatçılara göre İbn Ebü'd-Dünyâ'nın eserlerinin muhtevasında Hinduizm'in, Budizm'in ve Yunan filozoflarının eserlerinden iktibaslar görmek de mümkündür (Bellamy, *MW*, LIII/1 [1963], s. 109). Bu bakış açısı dolayısıyla şarkiyatçılar onu, İslâm'ın zühd anlayışı ile felsefî yönü ağır basan eski gelenekler arasında bir aracı kabul etme eğilimindedir.

İbn Ebü'd-Dünyâ için Sâlih Cezere ve Ebû Hâtim er-Râzî "sadûk", İbnü'l-Cevzî "sika sadûk" terimlerini kullanırken Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, İbn Hacer el-Askalânî, Sehâvî ve Zebîdî onu hadis hâfızı olarak nitelendirmişler, bazı râvilerin tenkidinde zaman zaman görüşüne başvurmuşlardır (İbn Hacer, II, 277; IX, 398). Münker hadisler rivayet etmesiyle tanınan Muhammed b. İshak el-Lü'lûî el-Belhî'den (Hatîb, X, 90) ve İbn Ebû Hâtim'in yalancılar arasında saydığı Muhammed b. İshak b. Yezîd ed-Dabbî'den rivayette bulunması sebebiyle tenkît edilmişse de (İbnü'l-Cevzî, V, 148-149) hadiste hâfızlık derecesine çıkmış bir kimse olduğu için uydurma rivayetleri ayırt edebileceği ve bu tür kişilerden yaptığı rivayetlerin son derece sınırlı olduğu belirtilmiştir. Onun sadece nâzil isnadlarla meşgul olduğu iddiası doğru olmayıp kendisinin nisbî olarak âlî rivayetleri vardır. İbn Ebü'd-Dünyâ

ailesinden bahseder. Sekiz bölümün her biri Hüseyinî ailesinden Hammûde Paşa, Osman Bey, Mahmud Paşa, Hüseyin Paşa, Mustafa Paşa, müşîr-i evvel Ahmed Paşa, müşîr-i sâni Mehmed Paşa ve müşîr-i sâlis Mehmed Sâdik paşalara tahsis edilmiştir. Hâtıme kısmı ise Tunus'un ileri gelenlerinin ve ulemâsının biyografilerine ayrılmıştır. *İthâfû ehli'z-zamân*'ın özellikle Hüseyinîler dönemi, müellifinin uzun yıllar çalıştığı Dîvân-ı İnşâ'da gördüğü resmî belgelere dayandığından orijinal bir kaynaktır. Mukaddimesinin ilk kısmı 1319 (1901-1902) yılında Tunus'ta basılan eserin bütünü bir komisyon tarafından hazırlanarak Tunus Kültür Bakanlığı'na 1963-1966 yılları arasında sekiz cilt halinde yayımlanmıştır. Daha sonra bazı ciltleri neşredilen eser son olarak M. Şemmâm, Ahmed et-Tavîlî, Riyâz el-Merzûkî ve bir heyet tarafından neşredilmiştir (I-VIII, Tunus 1989). Ahmed Paşa dönemine ait altıncı bölüm ise Ahmed Abdüsselâm tarafından ayrı bir cilt halinde açıklayıcı notlarla yayımlanmıştır (*el-Bâbü's-sâdis min İthâfî ehli'z-zamân: devletü Ahmed Bâi*, Tunus 1971).

İbn Ebü'd-Diyâf'ın ayrıca *Risâle fi'l-men'e ve el-Makâmâtü'l-beşeriyye fi'l-envâri'l-Beşiriyye* adlarında iki küçük eseri daha vardır. Bunlardan birincisi Munsif Şenûfî tarafından *Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tûnisiiyye*'de (sy. 5 [1968], s. 49-112) neşredilmiş olup ikincisi yazma halindedir (*el-Mektebetü'l-vataniyye*, nr. 4346).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Bayram, *Safvetü'l-i'tibâr*, Kahir 1302, II, tür.yer.; M. Sâlih Mizâlî, *Min Resâ'il İbn Ebi'd-Diyâf: tetimme li-İthâfî ehli'z-zamân*, Tunus 1968; Ahmed Abdüsselâm, *Les historiens tunisiens*, Tunis 1973, s. 332-382; a.mlf., *İbn Ebi'd-Diyâf: hayâtühü ve menziletühü ve müntehebât min âşârih*, Trablus 1984; a.mlf., "Ta'lik 'alâ aqdem terceme li'bn Ebi'd-Diyâf", *Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tûnisiiyye*, sy. 6, Tunus 1969, s. 57-59; a.mlf., "İbn Abi'l-Diyâf", *EP* (Fr.), III, 705-706; a.mlf., "İbn Ebi'd-Diyâf", *Mevsû'atü'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Amman 1993, s. 122-124; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîne*, III, 264-268; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), I, 138-139; Sâdik ez-Zemerlî, *A'lâmü Tûnisiiyyün* (trc. Hammâdî es-Sâhilî), Beyrut 1986, s. 71-77; Ahmed Jdey, *Ahmed Ibn Abi Dhiaf, son oeuvre & sa pensée: essai d'histoire culturelle*, Zaghuan 1996; Béchir Tlili, "Note sur la notion d'état dans la pensée de Ah'mad Ibn Abi Ad'-D'iyaf, réformateur tunisien du XIXe siècle (1804/5-1874)", *Revue de l'occident musulman et de la Méditerranée*, sy. 8, Aix-en Provence 1970, s. 141-170; Muhammed Âsaf Fikret, "İbn Ebi'd-Diyâf", *DMBİ*, II, 670-671.

ATILLA ÇETİN